

דברי פתיחה

רמי בנבנישתי, מונא חורי-כסאברי ורון אבי אסטור

לעיתים תכופות, בעקבות אחד מאותם פרסומים סנסציוניים על אלימות קשה באחד מבתי הספר, אנו שומעים אמירות כגון: "המצב רק הולך ומתדרדר, שום דבר לא קורה, רק מדברים, לא עושים כלום!" כמי שעוסקים זה שנים בנושא האלימות במערכת החינוך, דעתנו שונה. שמחנו לכן על ההזדמנות לערוך אסופת מאמרים זו ולהביא קולות אחרים. לדעתנו, אין עדות אמינה לכך שהאלימות במערכת החינוך נפוצה יותר מאשר בעבר, ולהערכתנו יש התקדמות ושינויים חיוביים לא מעטים בהתמודדות עם אלימות במערכת החינוך במהלך השנים האחרונות.

מאז התחלנו בשנת 1998 לעקוב אחר היבטים שונים של אלימות במערכת החינוך בארץ, הבחנו ביציבות רבה בשכיחותן של תופעות האלימות השונות במערכת החינוך. במקביל זיהינו שינויים רבים (וחיוביים ברובם) בהתייחסות לאלימות זו. אחד השינויים המרכזיים הוא עלייה רבה במודעות לנושא ובכונותם של הגורמים השונים במערכת החינוך, החל באנשי הדרג הפוליטי והמטה המקצועי של משרד החינוך ועד למנהלים ולמורים בבתי הספר, להכיר בבעיה באופן פומבי ולהשקיע מאמצים בהתמודדות עימה. עם זאת, הנכונות להשקיע משאבים בהתמודדות זו היא מוגבלת ביותר, וההעדפה הקיימת היא להשקיע יותר בתחום של המשטרה והאכיפה מאשר בתמיכה בהתמודדות מניעתית-חינוכית.

שינוי חיובי נוסף המתחולל במקומות רבים הוא ההכרה באופייה המורכב של התופעה, בקשרי הגומלין בין התנהגויות הסיכון השונות (כגון נשירה, אלימות, שימוש בסמים ובאלכוהול, עבריינות) ובהשפעה ההדדית של מערכות אקולוגיות שונות – בית הספר, השכונה, היישוב, הקבוצה החברתית (עולים, מיעוטים) והחברה הישראלית כולה. שינוי תפיסתי זה מוביל להתחלות רבות של שיתופי פעולה בין מערכות שונות, בעיקר ברמה היישובית, המתגייסות להתמודדות משותפת. כך, למשל, ניתן לזהות פיתוח מודלים והתארגנויות יישוביות להתמודדות עם אלימות, דוגמת "אילת – עיר ללא אלימות". דוגמה בולטת אחרת היא "תוכנית אס"א" – תוכנית עירונית להתמודדות עם תופעת האלימות, הסמים והאלכוהול בקרב בני נוער, המושתתת על שיתוף פעולה בין השלטון המקומי, מערכת החינוך הפורמלית והלא-פורמלית ביישוב, המשטרה, משרד הרווחה, משרד הבריאות, הרשות למלחמה בסמים וגורמים מקומיים שונים. נראה שיש עדיין מקום רב הן להגדלה משמעותית של מספר השותפויות והן להעמקת העבודה המשותפת במסגרתן – חיוני לעבור באופן הדרגתי מתיאום בין פעולות של גופים שונים לפעולות משולבות וסיווגטיות.

להערכתנו, אחד המחסומים המקשים יצירת שותפויות ברמה המקומית הוא דווקא הקשיים ברמה הממשלתית-הארצית. המחסומים הבולמים שיתופי פעולה בין משרדי הממשלה הרלוונטיים הם לעיתים נוקשים ביותר, ונובעים במידה רבה מהגדרות

טריטוריאליזם-פוליטיזם, ולא מהצרכים האמיתיים. יש צורך דחוף בהגברת שיתופי הפעולה בין משרדי החינוך, הרווחה, הבריאות, התמיכה ובטחון הפנים, במטרה ליצור סביבה ארגונית שתעודד ותכוון את העבודה המערכתית ברמת הרשות המקומית.

תחום שבו חלו שינויים מועטים בלבד בשנים האחרונות הוא התחום של שיתופי פעולה בין אנשי חינוך, תלמידים והורים. אף שברור לכל כי שותפות בין כל החברים בקהילת בית הספר חיונית ליצירת אקלים שימנע אלימות ויתמודד עימה ביעילות, הפעילות בכיוון זה מועטה. לעיתים תכופות מדי הדיון הציבורי רצוף האשמות הדדיות בדבר האחריות למצב האלימות בבית הספר, ופעמים נדירות מדי אנו שומעים על עבודה משותפת בין כל הגורמים בבית הספר.

מן התצפיות שלנו עולה כי בבתי ספר רבים לא נעשה די לערב את התלמידים בהתמודדות. לעיתים תכופות נוצר הרושם שההתמודדות נגד אלימות נהפכת למאבק נגד התלמידים וזכויותיהם, ויש הנגדה מיותרת בין זכויות התלמידים לבין חובותיהם, וכן בין זכויותיהם של תלמידים לבין אלה של המורים. כמו כן מצאנו שבתי ספר מעטים בלבד ייעדו להורים מקום חשוב בהתמודדות עם אלימות. בבתי ספר רבים הנטייה היא להאשים את ההורים בויתור על סמכותם ההורית ובאי-מתן גיבוי הולם לסמכותם של המורים.

אכן, הדרך ליצירת אווירה של אמון כבסיס לעבודה משותפת אינה קלה. נראה שמאמרם של עומר ועמיתיו בגיליון זה מציע כיוון פעולה המבוסס על תמיכה הדדית בין כל הגורמים בבית הספר. חיוני למצוא דרכים שבהם ההורים, התלמידים והצוות החינוכי יפעלו מתוך דיאלוג, הסכמה ושיתוף פעולה כדי לקדם אווירה לא אלימה בבית הספר. אנו מקווים שבשנים הקרובות יחולו שינויים חיוביים גם בתחום זה.

אחד הסימנים הברורים לשינוי בהתייחסות לסוגיית האלימות במערכת החינוך היא פריחתן של תוכניות רבות ושונות המיועדות לסייע לבתי ספר להתמודד עם אלימות. היצע רב זה של תוכניות עשוי לתרום למאמצים של בתי ספר לזהות תוכניות המתאימות לצורכיהם המיוחדים. אולם אין כיום גוף שעוסק באיסוף מידע שיטתי לגבי תוכניות אלה, ואשר יכול להציג לפני בתי הספר הערכה אובייקטיבית של התוכניות השונות. משרד החינוך אינו רואה בכך את חובתו, ואין כיום גוף אחר המוכן לממן מחקרים אובייקטיביים לגבי יעילותן היחסית של התוכניות השונות. מצב זה עלול להוביל להשקעות סרק מרובות, שיגרמו תסכול ואף חוסר אמון ביכולת להשיג שינוי משמעותי ברמות האלימות בבית הספר. לדעתנו, יש מקום ליצור מנגנונים שייתנו בידי בתי הספר והרשויות המקומיות כלים יעילים יותר לבחירה בין התוכניות המוצעות להם מאשר הישענות על המידע הניתן על ידי מציעי התוכניות.

השימוש ההולך וגובר במידע שיטתי הנאסף לאורך זמן, כבסיס לקבלת החלטות בכל הרמות, הוא אחד השינויים הבולטים ביותר בשנים האחרונות. סקר האלימות הארצי, הנערך באופן תקופתי, מעניק תמונת מצב ארצית רחבה, כמו גם התייחסות מפורטת למגזרים ולקבוצות שונות. במקביל, בתי ספר רבים נשענים על מידע מעודכן המתקבל מהמיצ"ב ומסקר אח"מ (ראו פירוט במאמרן של שדמי ועמיתותיה בגיליון

זה), כדי ללמוד על זווית הראייה של התלמידים בבית הספר באשר לאלימות שאליה נחשפו בבית הספר.

להערכתנו, הגברת יכולת הניטור חשובה להתמודדות יעילה ברמת בית הספר וברמת הישוב. יש מקום להרחיב פעילות זו ולהופכה לחלק טבעי בכל מארג הפעולות החינוכיות של בית הספר. יתרה מזו, חיוני להגביר את יכולתם של בתי הספר לעשות שימוש עצמאי יעיל יותר במידע המתקבל, על ידי רכישת מיומנויות וכלי עבודה. כמו כן, מן הראוי להרחיב את פעולות הניטור ולכלול בהן גם את זוויות הראייה של הצוותים החינוכיים ושל ההורים. התפיסה של גורמים אלה באשר לאלימות ולמאפייניה חשובה מאוד בכל ניסיון להציע תוכניות התערבות בבית הספר בדרך שתענה על צורכיהם של כלל החברים בקהילת בית הספר.

בגיליון זה ניסינו להביא לפני הקוראים עבודות המציגות את מצב הידע בתחום זה בארץ. עקב מגבלות מקום לא נתנו במה לכל המאמרים הראויים. נקווה שהמחקר והעבודה המתמשכים בתחום זה יניבו עוד פרסומים מדעיים שיציגו לפני אנשי המקצוע פנים נוספים של המחקר והחשיבה בתחום מתפתח זה.

נציג בקצרה את המאמרים המופיעים בגיליון זה.

רמי בנבנישתי, מונא חורי-כסאברי ורון אבי אסטור מביאים את תמונת המצב שהתקבלה במחקר האחרון בסדרת המחקרים התקופתיים על אלימות במערכת החינוך בישראל. המחקר מבוסס על מדגם ארצי מייצג גדול, המאפשר להעריך את רמות האלימות בקרב קבוצות שונות של תלמידים. המחקר בוחן בנפרד כמה סוגים של אלימות – אלימות פיזית מתונה, אלימות פיזית חמורה, אלימות מילולית, אלימות חברתית עקיפה ואלימות מינית. המאמר עורך השוואות לפי שלב חינוך (יסודי, חטיבת ביניים וחטיבה עליונה), לפי מגדר ולפי פיקוח, אשר מאפשרות לזהות תת-קבוצות המצויות בסיכון מיוחד לקורבנות של אלימות בבית הספר. המאמר נוקט גם שיטת ניתוח מיוחדת ובוחר את האלימות לא רק ברמת התלמיד, אלא גם ברמת בית הספר. בניתוח זה נמצא כי יש מספר קטן של בתי ספר שבהם רמות האלימות – בעיקר זו החמורה – גבוהות במיוחד. המאמר מפנה את תשומת הלב למצבם הקשה במיוחד של בתי הספר והתלמידים במגזר הבדווי. המחקר גם משווה בין הממצאים שהתקבלו במחקרים שנערכו בשנת תשנ"ט ובשנת תשס"ב, ומצביע על היציבות הרבה ברמות האלימות המדווחות על ידי התלמידים בישראל.

תמר הורוביץ, מפורצות הדרך בתחום זה בארץ, מציגה את המסגרות התיאורטיות השונות שהשפיעו ומשפיעות על תפיסתנו בנוגע לאלימות. את הדיון העיוני באלימות במערכת החינוך היא ממקמת במסגרת העיסוק הרחב יותר בסוגיות של אלימות בכלל ואלימות נוער בפרט. במסגרת הדיון על אלימות בחברה היא מציגה, בין היתר, את פרספקטיבות התסכול, פרספקטיבות הלמידה, פרספקטיבת האינטראקציה החברתית והסימבולית ופרספקטיבת האפיזודה האלימה. בהקשר של אלימות במערכת החינוך היא מדגישה גישות אחדות, ביניהן גישת "בית הספר הבטוח", הגישה האקולוגית, פרספקטיבת המציקנות (bullying), הגישה האקולוגית-החברתית, הפרספקטיבה

של רווחת הילד והגישה הרדיקלית. מן הניתוח הביקורתי שלה ניתן ללמוד על הקשרים שבין התפיסות התיאורטיות לבין ההתערבויות הנגזרות מהן. ממאמרה עולה כי יש יתרון בלמידה ממספר רב של תיאוריות, וכי אין חובה "להינעל" על תפיסה צרה וחד-ממדית באשר לסיבות לאלימות ובנוגע לדרכים להתמודד עימה.

עמוס רולידר וליך מינצר מציגים מחקר שנערך בקרב אוכלוסייה הנחקרת בישראל רק לעיתים נדירות – ילדי הגן. למיטב ידיעתנו, מלבד עבודתה החשובה של פורמן (1994), לא נעשו בארץ מחקרים שיטתיים המתמקדים בתופעת האלימות בין ילדים במסגרת הגן. זאת, בהשוואה לארצות הברית, שם נערכו מחקרים רבים על אלימות בגיל הגן, אשר הראו עד כמה חיוני להתחיל התערבויות בגיל צעיר זה במטרה להפחית התנהגות אלימה בהמשך. רולידר ומינצר השתמשו בגישות מחקריות כמותיות המתאימות לגיל הילדים ולהקשר של הגן (כגון הצגת תמונות לפני הילדים), ומעלים ממצאים המעוררים דאגה רבה. בין היתר הם מדווחים שקרוב למחצית הילדים במדגם שלהם דיווחו כי היו קורבנות של הצקה פיזית. ממצאים אלה מעוררים את הצורך החיוני בפיתוח תוכניות התערבות שיתאימו לקבוצת גיל זו. הספרות המקצועית בישראל המציגה שיטות התערבות למניעת אלימות במסגרות הגן היא מוגבלת ביותר כיום. יש לקוות שעבודה זו תפרוץ את הדרך למחקרים נוספים שיעשו שימוש בדגימה מייצגת של קבוצות ילדים מגני ילדים בכל רחבי הארץ, במטרה לאמוד באופן מדויק את ממדיה של התופעה ואת מאפייניהם של הילדים הנמצאים בסיכון לקורבנות כבר בגיל צעיר כל כך.

מונא חורי-כסאברי מציגה במאמרה זוויית נוספת של אלימות בבתי הספר – אלימות של אנשי צוות כלפי תלמידים. כפי שהיא מציינת, אלימות זו מסיבה נזקים גדולים במיוחד משום שהיא מגיעה מצד גורם חינוכי האמור לשמש מגן בטוח ומודל לחיקוי לתלמידים. חורי-כסאברי מדווחת על מחקרה, שבחן היבטים שונים של אלימות צוות – אלימות מילולית-רגשית, אלימות פיזית ואלימות מינית. המחקר, המבוסס על מדגם מייצג ורחב-היקף, מעלה שכשליש מהתלמידים מדווחים כי היו קורבן של פגיעה רגשית בחודש האחרון מצד איש צוות. ממצאיה של חורי-כסאברי מעוררים שאלות נוקבות באשר לקשר שבין מצבם החברתי-הכלכלי של ההורים לבין מידת הפגיעות של ילדיהם לאלימות צוות, במיוחד במגזר הערבי, שבו הילדים נחשפים לאלימות פיזית רבה במיוחד מצד הצוות. אף שממצאים דומים דווחו כבר בסקר האלימות הראשון, לא נראה שמערכת החינוך התגייסה בצורה משמעותית להתמודד עם תופעה כואבת במיוחד זו. המחברת מציעה כמה מסלולים להתמודדות עם התופעה, ביניהם חיזוק יכולתם של המורים להתמודד בבית הספר באמצעות הדרכה והקניית כלים חינוכיים יעילים ולא אלימים לקידום משמעת בכיתה.

מאמרם של חיים עומר, ריטה אירבאוך, הלה ברגר ורקפת כ"ץ-טיסונה מציג תוכנית למניעת אלימות בבית הספר הנשענת על גישת "ההתנגדות הלא-אלימה" מבית מדרשו של גנדי. עומר פיתח את השיטה בעבודתו עם משפחות המתמודדות עם התנהגויות אלימות והרסניות של ילדיהם. במאמר זה הוא מציג, יחד עם שותפותיו, את הרקע הפילוסופי-התיאורטי המנחה את הגישה ואת הדרכים שבהן תורגמה גישה זו

לתוכנית התערבות המתבססת על יצירת סביבה בית-ספרית מונעת אלימות. בשיטה זו יש הגברה של נוכחות מבוגרים שהונחו למנוע אלימות באמצעים של התנגדות לא אלימה שאינה מסלימה מצבי קונפליקט, וכן יצירת אווירה בית-ספרית השוברת את קשר השתיקה סביב אלימות בבית הספר. בתוכנית מושם דגש רב בחיזוק המורים וביצירת אווירה של תמיכה בהם ובהתמודדותם עם תלמידים אלימים. התוכנית מבוססת גם על גיוס של מורים, הורים ותלמידים לתמיכה עקבית וכלל-בית-ספרית בהתמודדות עם אלימות.

המחברים מציגים ממצאים ראשוניים שהתקבלו מהערכת תוכנית התערבות באחד מבתי הספר שבו הופעלה התוכנית. הם מדווחים על ממצאים חיוביים בניסיון להפחית אלימות של תלמידים ושחיקה של מורים. יש לקוות שמחקרים נוספים יבדקו בצורה שיטתית את התוצאות המיידיות וארוכות-הטווח של התערבות מבטיחה זו.

המאמר של חנה שדמי, אלה אלגרסי ובלהה נוי מציג את ההתמודדות עם אלימות במערכת החינוך מזווית הראייה של מי שמובילות את עיצוב המדיניות של משרד החינוך ואת דרכי התמודדותו עם תופעת האלימות. המחברות מציגות את התפתחותם של תהליכי עיצוב המדיניות, אשר התבססו על למידה מושכלת מממצאי מחקרים ומהמלצות של ועדות וילנאי ודברת וכן של ועדות שרים שעסקו בנושא. הן מציגות את הנחות היסוד והעקרונות המנחים שאליהן הגיעו בעקבות תהליך זה, ואת הסטנדרטים שנגזרו מהם. בין היתר הן מדגישות את המקום של אקלים חינוכי מיטבי כמונע אלימות; הישענות על פעילות מתמשכת וארוכת-טווח של הצוות החינוכי; שילוב של מניעה ראשונית, שניונית ושלישונית; שיתוף פעולה עם הקהילה; וניטור מתמשך של כל התהליכים.

המחברות מתארות גם את הצעדים הרבים הננקטים כדי להטמיע את המדיניות. בין היתר הן מציגות את חוזרי המנכ"ל, את קביעת הסטנדרטים לאקלים ולתרבות של בית הספר, את הפעלת ההתערבויות ליצירת אקלים חינוכי מיטבי (אח"מ) ואת הפעלת ההתערבויות היישוביות לצמצום אלימות, סמים ואלכוהול. המאמר מציג התערבויות מניעה ברמות השניונית והשלישונית, כגון טיפול בילדים במסגרות מיוחדות, טיפול בפגיעות מיניות, וטיפול בבתי ספר שבהם רמת האלימות גבוהה במיוחד. לסיום המחברות דנות בקשיים, באתגרים ובדילמות בתהליך ההטמעה של תוכנית משרד החינוך ליצירת אקלים חינוכי מיטבי ולצמצום האלימות.

חלק הסיום של מאמרן של שדמי ועמיתותיה מדגיש את האתגרים הרבים העומדים לפני כל מי שמנסה להתמודד עם אלימות במערכת החינוך. יחסי הגומלין הרבים בין הגורמים השונים בתוך בית הספר וכן בין בית הספר לסביבתו הקרובה והרחוקה, וההשפעות המשמעותיות של האתגרים העומדים לפני החברה הישראלית למגזריה השונים, יוצרים סביבה מורכבת שאי-אפשר למצוא בה פתרון חד-ממדי וחד-פעמי למניעת אלימות במערכת החינוך. עם זאת, אל לה למורכבות זו להניא אותנו מהתמודדות עם האלימות לסוגיה. חיוני אומנם לראות את התמונה המורכבת כולה, אך עם זאת יש לפעול באורח מושכל כדי לאתר את צומתי המפתח שהתערבות נכונה בהם עשויה להוביל לשינויים משמעותיים בכל המערכת.

הספר *The Handbook of School Violence and School Safety: From Research to Practice* (בעריכתם של Shane R. Jimerson & Michael J. Furlong), שאת סקירתו אנו מביאים בגיליון זה, מצביע על דרכים רבות שבהן התמודדו עמיתים ברחבי העולם עם האתגר של מניעת אלימות. כפי שניתן לראות בפרקים השונים של ספר חשוב זה, נמצאו לא מעט התערבויות מניעה שתרמו להפחתת האלימות בבתי הספר.

אנו מקווים ומאמינים שעם ההגברה במודעות לבעיית האלימות במערכת החינוך, ובסיוע הגדלה ניכרת של המשאבים המוקדשים להתמודדות, הגיליון הבא שיוקדש לנושא זה יהיה מורכב מסדרה של מאמרים המדווחים על התערבויות יעילות ועל ירידה משמעותית ברמות האלימות במערכת החינוך. בידינו הדבר.